

Çevre Bilinci ve Çevre İçin Eğitim

Emin Atasoy¹

Özet

Sağlıklı insan-doğa ilişkileri açısından çevre eğitimi, çevre ahlakı, çevre duyarlılığı ve çevre bilincinin önemi tartışılmaz büyüklüktedir. Bu makalenin öncelikli amaçlarının başında çevre bilincinin kavramsal çerçevesini belirlemek, çevre için eğitim ile çevre bilinci arasındaki etkileşimi irdelemek ve çocukların çevre bilinci düzeylerinin yükseltilmesinin gerekçelerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda bilinç, çevre bilinci ve çevre için eğitim kavramları tanımlanmaya ve irdelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca makalede aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır: Niçin çevre bilinci ve çevre için eğitim bu denli büyük bir öneme sahiptirler? Neden çocukların çevre bilinci düzeyi yükseltilmelidir? Çevre bilinci düzeyleri hangi etkenler doğrultusunda ve nasıl değişmektedir? Eko-bireylerin ve dünya yurttaşların şekillenmesinde çevre bilinci ve çevre için eğitimin işlev ve önemi nedir? Doğa ve insanlık bilinci ile dünya – vatan bilincinin kazandırılması neden çevre için eğitimin bir parçasıdır?

Anahtar kelimeler: bilinç, çevre bilinci, bilinçlenme düzeyi, çevre için eğitim, doğa bilinci, dünya-vatan bilinci, insanlık bilinci.

Abstract

Environmental Conscious and Education for Environment

The importance of environmental education, environmental ethics, environmental consciousness and environmental sensitiveness is indisputable for healthy human-nature relationships. The main purposes of this study was to clarify the conceptual reference of environmental consciousness and to investigate the interrelation between education for environment and environmental consciousness and to take attention for the need of raising children as having higher environmental consciousness levels. For these purposes the concepts of conscious, environmental consciousness and education for environment were defined and the following questions were tried to be answered: "Why environmental consciousness and education for environment are so important?", "Why do we have to improve the environmental consciousness level of children?", "Which factors effect environmental consciousness and how it differs?", "What is the function and importance of environmental consciousness and education for environment for modification of individuals and world citizens?", "Why the improvement of nature-humanity and world-homeland consciousness is a part of education for environment?"

Key words: conscious, environmental consciousness, consciousness level, education for environment, consciousness of nature, world-homeland consciousness, humanity consciousness

¹ Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Elemanı

Giriş

İnsanların yerleşik hayata geçmeleri ve doğayla etkileşimlerini artırmaları sonucunda, çevreyi tanımaları, algılamaları, ardından da çevre bilinci kazanımları da değişmeye başlamıştır. XX. yüzyıla kadar doğaya yapmış olduğu tahribatı küçümseyen, küresel ekolojik krizi görmezden gelen, kirliliğin boyutlarını algılamakta zorluk çeken insanolu, ancak XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaptıklarının farkına varmaya başlamış ve tüm bunların kendisine de zarar vereceğini hissedince, bilinçlenme düzeyi de yükselmiştir. Kısaca, doğa üzerindeki beşeri baskının ve ulusal-küresel ekolojik sorunların artışına paralel olarak toplumların çevre duyarlılığı ve çevre bilinci düzeyi de artmaya başlamıştır. Özellikle çevre sorunlarının daha yoğun olduğu bölge ve ülkelerde duyarlılık ve bilinçlenmenin daha hızlı geliştiği bir başka gerçektir.

XX. yüzyıla kadar çevre sorunları, toplumların dışında cereyan eden ve doğanın kendi iç sorunlarıymış gibi görülürken, son çeyrek yüzyılda bu sorunlar çevrenin kendi sorunları olmaktan çıkmış, insanın sorunsalına dönüşmüştür. Bugün, insan-doğa ilişkilerinde derinleşen ekolojik krizin, insanın yaşadığı iç çevresindeki kriz ve bunalımlardan kaynaklandığını birçok düşünür kabul etmektedir. İnsanın doğaya gösterdiği saygı, sevgi, ilgi, hoşgörü ve duyarlılık olumlu yönde gelişmedikçe, bireylerin ekolojik bilgi ve kültür düzeyleri yükselmedikçe, toplumların üretim-tüketim kalıpları değişmedikçe, çevre için eğitim yaygınlaşmadıkça ve özellikle çevre ahlâkı ve çevre bilinci onarılmadıkça sürüklenmiş olduğumuz ekolojik bunalımdan çıkışın hiç de kolay olmayacağı gözükmektedir. Bu nedenle son yıllarda sıkça gündeme gelen ve tartışılan konular arasında yer alan "çevre için eğitim", "çevre ahlâkı", "çevre psikolojisi", "çevre duyarlılığı" ve "çevre bilinci", bir ders, bir bölüm veya kitap başlığı, bir tartışma veya araştırma konusu, bir bilimsel uğraş olmaktan ziyade, bozulmuş insan-doğa ilişkilerini onarabilecek; ekolojik krizden çıkışta bize yol gösterebilecek, toplumsal, çevresel ve küresel onarıcılar-kurtarıcılar görevlerini üstlenmelidirler. İnsan-doğa ve ekonomi-ekoloji çatışmasını sonlandırmada yukarıdaki kavramlara yeni anlamlar, yeni işlevler yüklenmeli, daha da önemlisi yaşama, dünyaya ve evrene yeni çevresel bakış açısı ile yaklaşılmalıdır. XXI. yüzyılın bilgi toplumlarını yeniden şekillendirecek olan yeni çevresel yaşam düzeni, çevre bilinci, çevre eğitimi ve çevre ahlâkı temelleri üzerinde inşa edilmelidir. Bu açıdan bugünkü toplumların çevresel düşünce, tutum ve davranışların şekillenmesinde önemli bir etken olan çevre bilinci, irdelemesi ve tartışılması gereken küresel konuların en öncelikli olanlardan biridir.

1. Çevre Bilincinin Kavramsal Çerçevesi

Aşağıdaki satırlarda önce bilinç ve çevre bilinci kavramları tanımlanmış ve tartışılmış, daha sonra ise çevre bilinci ile çevre için eğitim arasındaki ilişkiler irdelenmeye çalışılmıştır.

Dil Derneği'nin yayımladığı *Türkçe Sözlük'te* "bilinç" teriminin dört farklı anlam taşıdığı anlaşılmaktadır:

1. İnsanın kendisini ve çevresini tanıma yeteneği.
2. Algı ve bilgilerin anlıkta duru ve aydınlık olarak izlenme süreci.
3. Temel bilgi; temel görüş.
4. Bir topluluktaki ruhsal etkinliğin ya da ruhsal durumların tümü (1998: 173).

Baymur'a göre bilinç, "herhangi bir anda insanın iç yaşantılarının ve davranışlarının farkında olabilmesi yetisidir." (1994: 310) Diğer yandan, felsefe profesörü olan John R. Searle bilinci "insanların ve belli hayvanların beyinlerinin biyolojik bir özelliği" olarak tanımlamaktadır (2004: 121). Bir diğer felsefeci Sayan'a göre ise "bilinç" teriminin kapsamı içinde aşağıdaki öğeler yer almaktadır:

a) İçebakış (introspection), b) fenomenal deneyim (phenomenal experience) ve c) yönelimsellik (intentionality) (Sayan 2004: 575). Budak'ın hazırladığı *Psikoloji Sözlüğü*'nde, "bilinç" kavramına iki anlam yüklenmiştir:

1. Diğer canlılardan farklı olarak, insanın kendinin farkında olma becerisi.
2. Psikanalitik teoride, kişinin belli bir anda farkında olduğu şeylerin tamamını kapsayan ruh durumu. (2003: 132).

Jung'a göre "bilinç, bir tür çevreye dönük algılama ve yönelme organı gibidir", "bilinçli olmak, içinde bulunduğu ilişkileri nedeniyle dış dünyayı algılamak ve onu tanımak demektir." (1999: 68-70). Görüldüğü gibi bilinç, bireyin toplumsal ve doğal çevresini nasıl algıladığını, nasıl tanıdığını, nasıl hissettiğini, nasıl ilişki kurduğunu açıklamaya çalışan bir kavramdır.

Doğa unsurlarına gösterdiğimiz sevgi ve saygı, çevre sorunları karşısındaki duyarlılığımız, bitki ve hayvanlara gösterdiğimiz ilgi ve şefkat, küresel ekolojik sorunlara bakış açımız, diğer bireylerle ve diğer canlı türleriyle ilişkilerimizde yansıttığımız tutum ve davranışlar, sahip olduğumuz bilinç, ahlâk ve değerler sistemi tarafından belirlenmektedir. Jung'a göre bilinç sürekli değildir; kesikli, aralıklı, kopuk kopuktur; oysa bilinçaltı kesintisizdir, süreklidir. Bir yaşam boyunca insanın bilinçli evrelerinin tümü toplanmış olsa, toplam yaşam süresinin ancak yarısına veya üçte ikisine ulaşılır (a.g.e., 64-65). Ayrıca, bilinç çoğu kez "vicdan", "kendilik bilinci" ve "bilgi" kavramlarıyla karıştırılır, ama bunlardan hiçbirisi ile tam olarak örtüşmez.

Searle'e göre "bilinç" kavramının eşanlamlısı "farkındalık"tır. Fakat yazara göre bu iki kavram anlam bakımından tam olarak da eşdeğer değildirler. Ona göre "farkındalık", genel bilinç kavramından çok "bilgi" ve "bilgi" ile yakından bağlantılıdır. Örneğin, bilinçdışı olan bir şeyin birey açısından farkında olunması lrumu da mümkündür (Searle 2004: 114). Bu bağlamda çevresel farkındalık ile çevre bilincinin de anlam bakımından eşdeğer olmadıkları söylenebilir.

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan da anlaşıldığı gibi bilinç veya diğer adı ile şuur bazı durumlarda bireylerin bakış açısı ve görüşlerini kapsayarak, bireyin kendisine, diğer bireylere, doğal ve toplumsal çevresine ilişkin farkındalığı olarak algılanmış; bazen öznenin duygularına, algılarına, bilgilerine ve kavrayışlarına bağlı olarak kendini anlama, tanıma ya da bilme yetisi olarak açıklanmaya çalışılmış; bazen düşünen öznenin kendi üstüne dönerek, kendisini kendi düşünceleri ile kavraması, kendisine bir başkası olarak dışarıdan bakması durumu olarak yansıtılmış; bazen organizmanın sıradan bir biyolojik özelliği olarak açıklanmaya çalışılmış; bazı durumlarda ise zihinsel yaşamın geçmiş durumları, algıları, bilgileri bellekte tutma yeteneği olarak ele alınmıştır (Güçlü v.d. 2003: 231-232). Bütün bunlar "bilinç" teriminin çok boyutluluğuna ve çok anlamlılığına işaret etmektedir. Sonuç olarak insanlar açısından bilinç, bireyin görüş, duyu, sezgi, düşünce, deneyim ve bilgilerinin tümünü yansıtan zihinsel, biyolojik ve psikolojik etkenlerin belirlediği soyut bir kavramdır.

Sosyolog, psikolog, felsefeci ve çevrebilimciler, mesleki bakış açıları ve uzmanlaşma alanlarının yönlendirmesi doğrultusunda "çevre bilinci"ne farklı pencerelerden bak-

mışlar ve bunun sonucunda onu farklı tanımlayıp, farklı yorumlamışlardır. Örneğin Çepel, çevre bilincini şöyle tanımlamıştır: “Bireylerin veya toplumların çevreyle, dengeli bir şekilde ilişkilerde bulunabilmesi için gereken davranış, tutum ve düşünce şeklidir.” (1995: 42) Görüldüğü gibi Çepel, çevre bilincini tanımlarken insan-çevre ilişkileri ile insanların sergiledikleri çevresel düşünce, tutum ve davranışları vurgulamaktadır.

Bazı düşünürlere göre ise çevre bilinci; “toplum-çevre ilişkilerinde sorunları ve onların çözümlerini yansıtan görüşlerin, kuramların tümüdür.” (Osyanikova, Guseva, Yakovenko 1998: 19). Örneğin, Medvedev ve Aldaşeva çevre bilincini, insanın kendi istek, amaç ve ihtiyaçlarını karşılaması esnasında çıkabilecek bazı konu ve sorunlara yaklaşımı belirlemek, ayrıca doğa ve onun unsurlarının değiştirilmesi gibi konuların çözülmesi için yardımcı olacak karmaşık, kendi içeriğinde kendini düzenleyebilen bir sistem olarak görmektedirler (Medvedev, Aldaşeva 2001: 25). Böylece insan-doğa ilişkilerini belirleyen çevre bilincini irdelerken, bir yandan kendi ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olan bir organizma ve canlı bir memeli olan insan ile bir yandan düşünen, duyarlı, bilgili ve ahlâklı varlık olan ayrıcalıklı bireyi göz önüne alıp, olayı iki yönlü irdelemekte yarar vardır. Doğa ile ilişkilerinde kimi zaman organizmanın istek ve ihtiyaçları ön planda olup hayvansal içgüdüler egemen olmakta; kimi zaman da insan düşünen, duyarlı ve ahlâklı bir kültürel varlık olarak organizmanın içgüdüsel isteklerini bastırabilmekte, frenleyebilmekte ve gerçekten de diğer canlılardan farklı olduğunu bilinci ve ahlâkı ile kanıtlayabilmektedir. Bu iki farklı yön birlikte ele alınmadan, insanın iç dünyasındaki ikilem ve çatışmalar sağlıklı irdelenmeden, insanın doğa ile ilişkilerinde yansıttığı çevre bilinci tam olarak değerlendirilemez.

Bilinç, bireyin toplumsal ve doğal çevresini fark etme, algılama, tanıma ve bilmede birey ile “dış çevre” arasındaki ilişkileri şekillendirdiği gibi, “içebakış” yoluyla zihnin kendi iç dünyasını tanıması, algılaması, yani “iç çevresine” dönük işlevler de üstlenmektedir. Böylece bilinç, bireyin hem “iç çevresi” hem de “dış çevresi” ile ilişkilerini biçimlendiren yeti, farkındalık, algılama, kavrama, sezgi, düşünce ve ruh durumunun tümünü kapsamaktadır. Özetle, çevre bilinci bireyin hem kendisini, hem toplumu hem de doğayı algılama, anlama, hissetme, tanıma ve bilme yetisidir. Yani “çevre bilinci”nin hem bireyin kendisine dönük “özbilinç” veya “kendilik bilinci”ni, hem de kendisinin dışındakilere dönük “nesnel bilinci” kapsadığı görülmektedir (Güçlü v.d. 2003: 232). Ayrıca çevre bilinci mekân, kültür ve zaman gibi farklı etkenlere bağlı olarak değişmekte ve başkalaşmaktadır.

Sonuç olarak, bireyin doğa ve doğa unsurlarıyla ilgili düşünce, tutum ve davranışları; doğa unsurları ile farkındalık ve etkileşim biçimleri; toplumsal ve doğal çevreyi algılama, hissetme, anlama ve bilme yetisi; çevre ile ilişkilerini yönlendiren değerler, ahlâk normları, bilgi ve algılama düzeyi onun çevre bilinci düzeyini yansıtmaktadır. Çocukların çevre bilinci düzeylerini etkileyen faktörlerin başında, onların taşıdıkları çevreye ilişkin bilgi, duyarlılık ve ahlâk düzeyleri gelmektedir. Çünkü çevreye ilişkin bilgilendirme ile çevre bilinci düzeyi arasında bir ilişki olduğu gibi çevre duyarlılığı ve çevre ahlâkı ile çevre bilinci düzeyi arasında da benzer bir ilişki gözlenmektedir. Kısaca, çocukların ve yetişkinlerin sahip oldukları ve doğa ile ilişkilerinde yansıttıkları çevresel kültür, çevresel etik ve çevresel bilinç adeta iç içe geçmiş karmaşık ama bütünsellik gösteren bir yapı özelliği taşımaktadırlar.

Yukarıdaki açıklama ve yorumların ardından “bilinç” terimini çevre ile ilişkilendirerek, aşağıdaki tespitler yapılabilir:²

• **Çevreye ilişkin bilinçlilik, çevreye ilişkin çeşitli farkındalıkları içerir:**

Farklı organizmaların yaşadıkları çevreye uyumu, doğa unsurları ile ilişkileri ve etkileşimleri organizmanın özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Hayvanların doğa ile girmiş oldukları karmaşık ilişkilerdeki bilinçlilik düzeylerini genetik ve biyolojik özellikleri öncelikli olarak belirlerken, insanların çevreleriyle girmiş oldukları etkileşimlerin bilinçlilik düzeylerini ise onların eğitim–kültür seviyesi, zihin halleri, psikolojik etkenler, hazır bulunuşları, duyuşsal ve bilişsel düzeyleri gibi hayvanlarda belirgin olmayan etkenler belirlemektedir. Bu nedenle okullaşma, kültürleşme, coğrafi koşullar ve sosyo-psikolojik etkenlere bağlı olarak çevreyi algılama, yorumlama, farkında olma, duyarlı olma, bilinçli olma gibi özellikler değişmektedir. Köyde ve kentte, ormanda ve ovada, çölde ve kutuplarda yaşayanların; okuma yazma bilmeyenler ile üniversite mezunlarının doğayı algılama ve çevre farkındalık düzeyleri birbirine benzememektedir. Ayrıca istisnalar olmakla birlikte, genel olarak yaş ve eğitim seviyesi arttıkça çevresel bilinçlenme ve farkındalık düzeyi de artmaktadır.

Toplumsal ve doğal çevreye ilişkin bilinçlilik, çeşitli farkındalıklar içerir. Toplumdan topluma ve bireyden bireye değişen ve farklılaşmalar gösteren bu çevresel farkındalıkları altı ana grupta toplayabiliriz:

1. Doğal ve toplumsal çevrenin var oluşunun farkındalığı.
2. Doğal ve toplumsal çevrenin özelliklerinin ve zenginliklerinin farkındalığı.
3. Doğal ve toplumsal çevrenin yararlarının, işlevlerinin, taşıdığı değerlerin ve sunduğu kaynakların farkındalığı.
4. Doğal ve toplumsal çevrenin kirlenebilir, bozulabilir, tükenebilir, yok edilebilir olmasının farkındalığı.
5. Çevre kirliliği, ulusal ve küresel ekolojik sorunların farkındalığı.
6. Çevre kirliliği ve ekolojik sorunların çözümünde görev ve sorumluluk alma gereksiniminin farkındalığı.

Birinci ve ikinci gruptaki farkındalıklara sahip bireyler, doğal ve toplumsal çevreyi yeterince algılayamamakta, bilinçle yaklaşamamakta ve bundan dolayı ona gereken ilgiyi ve sevgiyi göstermemektedirler. Bu grupları oluşturanlar, kendi kabuğuna çekilmiş, yeniliğe açık olmayan, ekolojik ve toplumsal sorunları görmezden gelen, hem çevre bilinci ve çevre duyarlılığı en alt düzeyde, hem de doğa ile ilişkileri ve farkındalıkları en düşük seviyede olan bireylerdir.

Üçüncü ve dördüncü farkındalık grubunda yer alan bireyler, doğal ve toplumsal çevrenin yararları, işlevleri, taşıdığı değerleri ve sunduğu kaynakların farkında oldukları gibi, ulusal ve uluslararası çevre sorunlarının da farkındadırlar. Bu grupları oluşturan bireyler toplumsal ve çevresel sorunları idrak edebilmekte, yorumlayabilmekte, fakat bu sorunların çözümü için yeterince istek, çaba ve emek sarf etmemektedirler. Ekolojik tehdidi sezmelerine, küresel felaketleri öngörebilmelerine rağmen, çaresiz olduklarını ve onların kişisel çabaları ile hiçbir şeyin değiştirilemeyeceğini düşünmektedirler.

Beşinci ve özellikle de altıncı gruba giren bireyler, çevre kirliliği, ekolojik sorunlar, ulusal ve küresel tehditlerin farkında olup, bu sorunların çözümü için gönüllü katılım

² Çözümleme için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Medvedev–Aldaşeva 2001; Sayan 2004; Searle 2004.

gösteren, istek, çaba ve emek sarf eden, ekolojik kültürü, çevre duyarlılığı ve çevre bilinci en yüksek düzeyde olan bireylerdir. Çevre sorunlarının çözümü için görev almaktan ve sorumluluktan kaçmayan bu bireyler, düşünce, tutum ve davranışları ile "eko-birey" ve "dünya vatandaşı" örneği sergilemektedirler.

Çevreye ilişkin farkındalık düzeyimiz, bizim çevre duyarlılık ve çevre bilinç düzeyimizi belirlemektedir. Sahip olduğumuz çevre bilinci düzeyi ise ekolojik kültürümüzü. dünyaya bakışımızı, doğa ile ilişkilerimizi biçimlendirmektedir. Özetle, farkındalık, ev, sokak, mahalle, köy ya da kasabadan başlar; yöre, bölge ve ülkeden, gezegene ve evrene kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kuşatır. Bazıları için farkında oldukları ve duyarlılık gösterdikleri coğrafya, kendi yaşam alanı ile kendi çıkar çevreleri ile sınırlıdır; bazıları için ise merak, ilgi ve duyarlılığın sınırları, gidilmeyen, görülmeyen bölge ve ülkeleri de kapsar, bilinmeyen millet ve kültürleri de içerir, yok olmak üzere olan bitki ve hayvan türlerini de kucaklar, hatta uzayın derinliklerindeki diğer uydu ve gezegenlere kadar uzanır. Farkındalığın coğrafyası, bizim kültürümüzün, düşüncelerimizin, duygu ve bilincimizin coğrafyası ile sınırlıdır; bizim doğa ve dünya görüşümüz ile sınırlıdır; bizim yaşam ve evren anlayışımızla sınırlıdır; kısacası, bizimle sınırlıdır.

- **Farklı organizmalar, hatta aynı tür içinde yer alan canlılar, farklı bilinç düzeylerine sahip olabilirler:**

Kurtların ve çakalların koku alma özelliği baykuş ve kartallarinkinden daha gelişmiştir, fakat bir kartalın görme yetisi de çakalınkinden daha gelişkindir. Bu basit örnek farklı organizmalarda bulunan farklı biyolojik özelliklerin onların çevreyle farklı ilişkilerde yer aldıklarına ve doğayı algılamada, çevre ile etkileşimde farklı bilinç düzeylerine sahip olduklarına işaret etmektedir. İnsan ise çakalın koku yetisine ve kartalın görme yetisine sahip olmamasına rağmen, doğa ile ilişkilerinde onlardan daha yüksek bir farkındalık ve daha yüksek bir bilinç düzeyine sahiptir. Fakat unutulmaması gerekir ki, insanın dünyaya ve doğaya bakış açısı hayvanlarınkinden daha bilinçli olmasına rağmen, örneğin bir çakalın veya kurdun kokular dünyasına bakışı da bir insaninkinden daha bilinçlidir. Bu nedenle farklı organizmaların farklı yeti ve algılarda, bazen üstünlük bazen de zafiyet taşıdıkları için, çevre ile ilişkilerinde farklı bilinç düzeylerine sahip oldukları söylenebilir (Sayan 2004: 574-585).

- **Bilinçlenme düzeyi insanlar ve hayvanlar açısından farklılık gösterir:**

Searle, organizmalardaki bilinç oluşumunu evrimleşme ve beyinlerin oluşum ve gelişimi ile ilişkilendirmektedir. Ona göre, fotosentez, sindirim, mitoz veya üreme belli organizmalar için ne kadar biyolojik bir özellik ise, nörobiyolojik süreçlerin sonucunda ortaya çıkan bilinç de belli organizmaların o denli biyolojik bir özelliğidir. (Searle 2004: 121-125). Sonuç olarak bazı hayvanlar da bilinç sahibi varlıklardır. Fakat bu hayvanların insanlardan farkı, o bilince sahip olduklarını onlara fark ettirecek bir özbilince sahip olmamalarıdır. Bir diğer fark da, hayvanlar sahip oldukları bilinci geliştiremez. Oysa insan, algılama, yorumlama, kavrama, farkındalık, duyarlılık ve ahlâk düzeylerini geliştirebildiği gibi, biliş ve bilinç düzeyini de geliştirebilir.

İnsanlarla hayvanların ortaklaşa yaşadıkları herhangi bir coğrafi mekânda bazı hayvanlar daha hızlı hareket edebilmekte, uçabilmekte, yüzebilmekte daha iyi görebilmekte, duyabilmekte ve koku alabilmektedir. Fakat hiçbir hayvan doğal çevresini insan gibi

geniş ölçekli algılayamaz; hiçbir hayvanın farkındalık düzeyi insaninkinden daha yüksek olamaz; hiçbir hayvan bu denli farklı, bu denli zıt coğrafyalara uyum sağlayıp yaşayamaz; hiçbir hayvan doğal ortamı bu denli derinden etkileyemez. Bu nedenle, insanın algılama ve farkındalık düzeyi yüksek biliş ve bilinç düzeyi ile birleştiğinde, doğaya uyum sağlamada ve doğayı değiştirmede, gezegenimizde insandan daha başarılı bir canlı olmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki, doğaya en iyi uyum sağlayan, onu en iyi hissedeni, onu en iyi anlayan canlı olan insan, onu en çok kirleteni, en çok tahrip edeni, ona en çok zarar veren canlı unvanını da taşımaktadır.

• **Bilinç, insanlar ve toplumlar arasında farklılık gösterir:**

Farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı gelenek-göreneklere sahip, farklı tarihi ve kültürel evrimlerden geçmiş toplumların çevre bilinç düzeyleri birbirinden farklılık gösterebilir. Londra ve Paris'te yaşayan yüksek gelirli bir iş adamı için kuraklık, açlık ve yoksulluk konuları fazla bir şey ifade etmezken, Somali ve Etiyopya'da yaşayan fakir köylüler bu konularda daha duyarlı ve daha bilinçlidirler. Kuzey Sibirya'da yaşayan bir Yakut için buz, don ve kar bilinci Afrika'da Büyük Sahra çölünde yaşayan bir Bedevi'den daha yüksek düzeydedir. Doğal olarak, göçebe hayvancılığı ile geçinen Bedevi'nin kum fırtınası, su kaynağı, kuraklık ve çöl bilinci de Sibirya'daki tayga ormanlarında yaşayan köylü Yakut'tan daha yüksektir.

Çok büyük ekolojik sorunların görüldüğü yörelerde yaşayanların çevre bilinci, bu sorunlardan uzak olanlara göre daha yüksektir. Örneğin, Soma ve Yatağan'da yaşayanların termik santraller ve hava kirliliği konularındaki çevre bilinci Konya ve Niğde'de yaşayanlarınkine göre daha yüksektir. Özetle, çevre bilinci toplumların gelişmişlik ve eğitim düzeyine göre, bu toplumların sosyal, politik ve kültürel özelliklerine göre, yaşanılan coğrafi mekâna göre değişmektedir. Fakat eğitim-kültür seviyesi daha yüksek olan toplumlarda çevre ahlâkı, çevre duyarlılığı ve çevre bilincinin eğitim-kültür düzeyi daha düşük toplumlara göre daima daha yüksek düzeyde olmadığı da bir başka gerçektir. Örneğin, kendini daha kültürlü, daha uygar gören Avrupalı göçmenler, Amerika kıtasını istilâ ederken karşılaştıkları kızılderili topluluklarında yüksek bir çevre bilinci, anlam veremedikleri bir doğa saygısı gözlemledikleri bilinmektedir.

• **Zaman, durum ve mekâna bağlı olarak organizmanın bilinç düzeyi değişebilir veya yok olabilir:**

Fiziksel, bilişsel ve duyuşsal gelişime bağlı olarak bireylerin bilinç düzeyi değişmektedir. Örneğin, ilkokul birinci sınıfta okuyan bir öğrenci ile üniversite son sınıfta okuyan bir öğrencinin fiziksel, zihinsel, kültürel ve bilgi düzeylerinin birbirinden derin farklılıklar içermesinden dolayı her ikisinin de doğayı algılamaları, çevre sorunlarına bakış açıları, çevre ahlâkı ve çevre bilinci düzeyleri de doğal olarak farklılık gösterir. Aynı yaşta ve aynı sınıfta yer alan iki öğrencinin yaşam ve aile ortamlarının, okul ve ders başarılarının, doğaya karşı gösterdikleri ilgi ve duyarlılıklarının, maddi ve manevi durumlarının, zihinsel ve psikolojik özelliklerinin, birbirinden farklı olmasından dolayı, bu öğrencilerin çevre bilinci düzeylerinin de farklılık göstermesi olağandır. Öte yandan, derslerinde yüksek başarı gösteren, zeki ve çalışkan bir öğrenci doğayı algılama ve yorumlamada, insan-doğa ilişkilerini irdelemede fazla zorlanmayabilir. Fakat bu özellikler onun yüksek çevre duyarlılığına ve yüksek çevre bilinci düzeyine sahip olduğunu göstermez. Kısaca,

yüksek çevresel bilgilenme her zaman yüksek çevresel bilinçlenme ile sonuçlanmayabilir.

Birey değişik zaman ve durumlarda farklı bilinç düzeylerine sahip olabilir, hatta bazen bilinci tamamen yok olabilir. Uyku, anestezi, koma ve ölüm sonucu birey bilincini yitirebilir. Örneğin, uyuyan bir kişinin, alkol veya uyuşturucu almış veya baygın bir kişinin bilincinin normal bir kişinkinden daha düşük olacağı kesindir. Sara gibi beyin hastalıkları, ilaç zehirlenmeleri ve hipnotizma, bilincin zayıflamasına yol açmaktadır. Bu nedenle günün saatine, zihinsel, psikolojik ve sağlık durumuna göre de bireylerin bilinç düzeyleri değişmektedir.

• İnsansız doğada bilinç ve ahlâk kavramları anlamsızlaşır:

Estetik yaklaşımlar, değerler sistemi ve ahlâk normları, yarar-çıkâr ve kâr-kazanc beklentileri, "insansız doğada" var olmayan, insanların ortaya koyduğu ve sadece insanlar için anlam ve geçerlilik taşıyan kavramlardır. Doğada faydalı-faydasız, ahlâklı-ahlâksız, güzel-çirkin, sevimli-korkunç, gerekli-gereksiz veya zararlı-zararsız bitki ve hayvan yoktur. Doğada ve onun en büyük parçalarını oluşturan ekosistemlerde, sadece ve sadece gerçekler, dengeler, çıkar çatışmaları ve kaçınılmaz etkileşimler vardır. Bu durumda yukarıda belirtilmiş sınıflandırmaları yaratan insan, kendi bakış açısı ve değerler sistemi çerçevesinde, kendi bilinç ve ahlâk düzeyine göre doğa unsurlarını algılama ve değerlendirmede bulunmaktadır.

Bu bağlamda öğrenciler için yazılmış ders kitaplarında, çocuklar için hazırlanmış roman, hikaye ve şiir kitaplarında bitki ve hayvanlar ile ilgili sıkça karşılaştığımız faydalı-faydasız veya zararlı-zararsız sınıflandırmalarının yapılmaması, bunun yerine "insanlar için faydalı" veya "insanlar için faydasız", "insanlar için zararlı" veya "insanlar için zararsız" kavramlarının kullanılması, çevre için eğitim açısından ve çocukların doğa ve doğa unsurlarını algılamaları bakımından daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir. Çocuklarda sağlıklı çevre duyarlılığı ve çevre bilinci geliştirmede tüm bunlar büyük önem taşımaktadır.

Ekoloji biliminde ve doğada, canlılar arasındaki ilişkilerde hak, özgürlük, ahlâk, değerler ve bilinçten söz edilemez, çünkü doğanın kendi kuralları, kendi yasaları vardır. Yıldırım sonucu çıkan doğal yangın ormandaki ağaçları yakabilir veya büyük yağmurlar sonucu taşmakta olan nehir suları önüne çıkan canlı ve cansız tüm varlıkları istemese de sürükler. Yıldırımın düştüğü yere bitkilere veya toprağa zarar vermeme seçeneği olmadığı gibi, uzun süreli büyük yağışlar sonucu oluşan sellerin de nehir yatağının dışına çıkmama gibi bir seçeneği yoktur. Etle beslenen aslan vejetaryen olup otçul olamayacağı gibi, yüksek boylu zürafa da ağaçların yüksek yaprakları ile beslenmekten vazgeçemez. Çünkü aslan ve zürafadaki davranışlar, ihtiyaçlar ve istekler genetik olarak onlara yüklenmiştir. Antilobu öldüren ve parçalayan aslan, kendi besin ihtiyaçlarını içgüdüsel olarak karşıladığı için onun davranışı bilinçsizlik, duyarsızlık veya ahlâksızlık olarak yorumlanamaz. Kısaca, değerler, duyarlılık, bilinç ve ahlâk doğal çevrede var olmayan fakat "insanlaşmış doğada" var olan kavramlardır. Bu nedenle sadece insanlar tarafından anlam taşıyan bu kavramları "insansız doğada" aramak ve tartışmak, doğayı insanlaştıрма çabasından başka bir şey değildir (Medvedev-Aldaşeva 2001: 52-56).

- **İnsanların tercih (seçim) haklarının değişmesi, bilinç, değer, ahlâk gibi kavramların da değişmesine neden olmaktadır:**

Tarihsel süreç içinde bilinç, değer ve ahlâk gibi kavramların olgunlaşması ve ortaya çıkması, insanın kendi türdeşleri ve diğer canlılar ile ilişkilerinde tercih veya seçim hakkına kavuşmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, insanların tercih veya seçim hakkının bulunmadığı yaşam koşullarında, bilinç, hoşgörü, değer ve ahlâk gibi kavramlar da silikleşmekte, hatta anlamsızlaşmaktadır. İnsanın aç kaldığı durumlarda kendi türdeşleri ile beslenmesi (yamyamlık) buna bir örnek olarak gösterilebilir. Kısaca, seçim hakkının var olması insan-doğa ilişkilerinde iki önemli davranış durumunun ortaya çıkmasını sağlamaktadır: yasak ve yasak olmayan, seçim (tercih)-nakı ve seçimsizlik. Bu durumlar insan-doğa ilişkilerinin kavramsal, ahlâki ve psikolojik temellerini oluşturmaktadır. Ayrıca unutulmamalıdır ki, "insansız doğada" var olmayan ve anlam taşımayan "çevre hakkı" sadece insanlara has bir kavram olup, seçimsizlik ve kaçınılmazlık durumlarında bu hak anlamsızlaşmakta veya tamamen ortadan kalkmaktadır.

İnsan-doğa ilişkilerinde seçim veya tercih hakkının değişmesi, bilinç, değer, ahlâk gibi kavramların da değişmesine neden olmaktadır. Örneğin, gelişmiş ve sanayileşmiş bir ülkede, yüksek refah seviyesine sahip toplumlar çevreye zarar veren fosil kaynakları yerine çevre dostu, tükenmeyen enerjilere (güneş enerjisi, rüzgar enerjisi vb.) yönelme lüksüne sahiptirler, fakat herhangi bir üçüncü dünya ülkesindeki gelir seviyesi düşük bir köylü için fosil, nükleer ve hidrolik kaynaklar pahalı ve ulaşılmaz güç olan kaynaklardır. Bu yoksul köylü için onu çevreleyen ormanda yer alan ağaçlar ulaşılmaz ve elde edilmesi en kolay ve maliyeti en düşük enerji kaynaklarıdır. Parasızlık ve yoksulluk, çaresizlik ve seçimsizlik ile birleşince çevre ahlâkı ve çevre bilincinin önemi arka planlara itilmektedir. Sonuç olarak, biyosfer içinde en geniş seçim-tercih hakkına sahip canlı, insandır. Oysa "insansız doğanın" böyle bir seçim-tercih hakkı pek yoktur (a.g.e., 53).

- **İnsan-doğa çatışmasında bilinç ve ahlâk kavramları silikleşmektedir:**

İnsan-doğa ilişkileri irdelendiğinde, bilinç, ahlâk, hak ve istek kavramlarının birbiri ile etkileşim içinde olan adeta iç içe girmiş kavramlar yumağı oldukları gözlenmektedir. Yaşam standartlarını sürekli yükseltmek isteyen insan, daha rahat ve geniş evler, daha pahalı teknolojiler, daha lüks otomobiller, daha çok besin ve enerji kullanma eğilimindedir. Kısaca, insanın doğasında üç vazgeçilmez özellik yatmaktadır: yaşamını ve kendi çıkarlarını savunmak, temel ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek ve yaşam koşullarını iyileştirmek. Böylece, insanların bireysel istek ve ihtiyaçları kaçınılmaz olarak doğanın çıkarları ile çatışmaktadır. Bu açıdan baktığımızda insanların yaşamsal haklarından (beslenme, eğitim, sağlık, dinlenme, tatil vb.) doğa lehine vazgeçmeleri beklenemez. Bu haklardan vazgeçmek, yaşama ve var olma hakkından da vazgeçmek anlamına geldiğinden, insanların yaşamsal haklarının nereye kadar uzandığı ve doğa haklarının nerede başlamakta olduğu yanıtlanması zor bir soru gibi gözükmektedir. İnsan hakları ile doğa haklarının çatışma alanında çevre bilinci, çevre ahlâkı, hoşgörü, duyarlılık gibi kavramlar silikleşmekte, hatta bazen tamamen anlamsızlaşmaktadır. Çünkü doğa-insan çatışmasında taraf olan insandan, yaratmış ve geliştirmiş olduğu bu kavramlara tarafsız pencereden bakması istenilmektedir. Oysa kendi istek ve çıkarları söz konusu olduğunda, insanın tarafsızlığı ortadan kalkmakta, böylece bilinç ve ahlâk kavramları tartışılır olmaktadır (a.g.e., 58).

• **Bireysel çevre bilinci toplumsal çevre bilincine dönüştürülmelidir:**

Bireysel çevre bilincinin olgunlaşması ve kitleselleşerek toplumsal bilince dönüşmesi, toplumsal çevre bilincinin de gezegen bilincine dönüşmesi, insanların iradesine, insanların istek ve amaçlarına, insanların hazır bulunuşuna ve bilişsel-duyuşsal olgunluğuna bağlıdır. Bu olgunluğa ulaşmanın yolları ise inşa ettiğimiz değerler sisteminin, ahlâk normlarının, tutum ve davranışlarımızın doğa ile uyumluluğuna bağlıdır. Çünkü insanoğlu geç de olsa ailesini, yurttaşlarını ve ülkesini korumanın, doğayı ve gezegeni korumadan geçtiğini idrak etmiştir. Çıkarıcı, bencil ve ahlâki olmayan bir söylem olsa da “yaşamak için doğayı da yaşatmak gerekir, kendimizi korumak için doğayı da korumamız gerekir” söylemi bu yüzyılda birçok birey tarafından kabul edilmiş gibi görünmektedir.

İnsanoğlu geç de olsa çevre bilincinin küresel toplum ve gezegen bilinci ile bir bütün olduğunu anlamış ve bunların gerçekleşmesi için etik ve tüketim anlayışında, yönetim, hukuk, ekonomi ve eğitim sisteminde köklü reformlara ihtiyaç olduğunu da kabul etmiştir. Özetle çevre bilinci, insanlık ve gezegenin var olması için bir kaçınılmazlıktır, bir zorunluluktur. Çünkü o olmazsa insan yaşamayı ve gelişmesi için imkânlar da ortadan kalkmaktadır (Osyanikova v.d. 1998: 26–27). O olmazsa insan türü de ortadan kalkar, bitki ve hayvanlardan oluşan binlerce tür de yok olup gider. O olmazsa savunmasız mavi gezegenimizin Güneş sistemindeki ayrıcalığını ve biricikliğini sürdürmesi olanaksızlaşır.

Yukarıdaki karamsar tabloyu ortadan kaldırmak ve insan–doğa ilişkilerini yeni temeller üzerinde inşa etmek için insanın duygu ve düşüncelerinde, beyninde ve kalbinde derin ve köklü bir ekolojik devrim kaçınılmazlık olarak görülmektedir. Bu devrimin gerçekleşmesinde eğitim sistemine ve çevre için eğitim faaliyetlerine önemli görevler düşmektedir. Çevre bilincini inşa etmek için her çocukta çevreye karşı anlayış, hoşgörü, duyarlılık ve sorumluluk hislerinin uyandırılması gerekmektedir. Tüm bunların gerçekleştirilmesi için ise öğretmenlerin, anne–babaların, siyasetçi ve yöneticilerin, kısaca tüm yetişkinlerin, çevre duyarlılığının, ekolojik kültürünün, çevre tutum ve davranışlarının, çevre ahlâki ve bilincinin yeniden sorgulanması ve tartışılması gerekir.

2. Çevre Bilincinin Düzeyleri

TÜBA'nın hazırladığı “Türkiye İçin Sürdürülebilir Kalkınma Öncelikleri” çalışmasında çevre bilincinin içselleştirilme derecesine göre bilincin farklı “derinleşme düzeyleri”nden söz edilmektedir. Böylece bireylerin sahip oldukları ve yansıttıkları çevre bilinci bu çalışmada beş farklı düzeyde ele alınmıştır:³

Birinci Düzey, toplumlar ve bireyler arasında belki de en yaygın olan düzeydir. “Sorumluluktan kaçış” olarak adlandırılabilir bu düzey, en sığ ve en yetersiz çevre bilinci seviyesini yansıtmaktadır. Böylece bu düzeydeki bireyler toplumların ve beşeri-ekonomik faaliyetlerin doğa üzerindeki olumsuz etkilerinin ve bunların sonucunda ortaya çıkan çevre sorunlarının farkında olmalarının yanı sıra, doğal ve toplumsal çevre konuları ile ilgili temel bilgilere de sahip olmalarına rağmen, çevre konularında kendi

³ Kaynak, TÜBA 2002: 30.

tutum ve davranışlarını olumlu yönde değiştirmedikleri gibi, başkalarının tutum ve davranışlarını da değiştirmek için çaba ve gayret göstermemektedirler. Bu düzeydeki bireyler, çevre bilincini içselleştirmede en uzakta olanlar olup, çevre sorunsalı karşısında bir anlamda “kaderci”, “teslimiyetçi” veya “statükocu” bir bakış açısı sergilemektedirler.

İkinci Düzey, kendi tutum ve davranışlarını değiştirmemek, ama başkalarından tutum ve davranışlarını değiştirmelerini talep etmektir. Bu düzeydeki bireyler insan-doğa çatışmasının farkında olup çevre sorunsalına eleştirel yaklaşabilmekte, başka bireylerin düşünce ve davranışlarını etkilemeye çaba göstermektedirler, fakat sahip oldukları bilgi ve düşüncelerini kendi çevresel tutum ve davranışlarına olumlu yönde yansıtılmamaktadırlar. Örneğin, bazı öğretmenler ve ebeveynler sigaranın çevreye ve sağlığa zararlarını çocuklarına detaylı bir şekilde anlatırken, kendileri sigara kullanmaya devam etmektedirler. Özetle, bu düzeydeki bireyler çevre sorunsalı karşısında bir yandan “çok bilmiş” ve “yol gösterici” tavırlar sergilerken, bir yandan da ahlâk ile çelişen “fırsatçı” ve “bençil” bir bakış açısı sergilemektedirler. Böylece, doğa ile ilişkilerinde başkalarına “doğru yolu” gösterirken kendileri bu “doğru yolda” yürümedikleri için etik ve pedagojik olmayan bir çevresel davranış sergilemektedirler.

Üçüncü Düzey, bireylerin çevreyle ilişkilerini “sorumlu” olarak kurmalarınıdır. Bu düzeydeki bireyler sadece çevre duyarlılığı ve çevre bilgisine sahip olmayıp, “farkında olma”, “kültürleşme” ve “duyarlı olma” düzeylerini de aşarak, “sorumluluk ve görev alma” aşamasına ulaşmışlardır. Doğayı sadece sevinç, romantizm, tüketim-kullanım veya ilhâm-sanat kaynağı olarak algılamayıp, doğanın sorunlarını içselleştirebilmekte ve bu sorunları çözmek için çaba göstermektedirler. Sorumluluktan kaçınmayan bu düzeydeki bireyler, kendilerinin ve yakınlarının yanı sıra diğer bireylerin de bu sorumlulukları üstlenmeleri için çaba göstermektedirler.

Dördüncü Düzey, bireylerin duyarlı ve sorumlu davranmalarının yanı sıra, başkalarının da duyarlı ve sorumlu davranmasını, başkalarının da çevre konularında görev almalarını sağlamaya çalışmaktır. Bu düzeydeki bireyler, çevreye karşı yakınları ve ailelerini duyarlı ve sorumlu olmalarını istemelerinin yanı sıra yöneticilerin, siyasetçilerin, işverenlerin, kitle iletişim araçlarının da benzer duyarlılık ve sorumluluğu göstermeleri için çaba harcamaktadırlar. Bu doğrultuda, kaymakam, vali, milletvekili veya sorumlu devlet kurumlarına şikâyet, öneri veya uyarıda bulunmak; sivil toplum kuruluşları, çevreci vakıf ve derneklerle işbirliğine gitmek; çevre sorunlarının çözümü için kitlesel örgütlenme, halk eğitimi ve halk bilinçlenmesinde görev almak; medya aracılığı ile sesini tüm yurda yaymak, çevre faaliyetlerini duyurabilmek, bu düzeydeki bireylerin amaç ve eylemlerine örnek teşkil etmektedir. Kuşkusuz, ülkemizde bu çevre bilinci düzeyine ulaşmış bireylerin sayısı çok azdır.

Beşinci Düzey, çevre sorunlarının çözümü için manevi ve maddi fedakarlıklarda bulunmaktır. Bu düzeydeki bireyler insanlığın karşı karşıya kaldığı “ekolojik krize” çok boyutlu bakabilmektedirler. Ayrıca sadece bölgesel ve ulusal çevre sorunlarına değil, dünyanın başka bölge ve ülkelerinde cereyan eden ekolojik sorunlara da aynı duyarlılığı, aynı sorumluluğu ve fedâkârlığı göstermektedirler. Ulusal ve küresel çevre sorunlarının çözümü için yeterli derecede istek, çaba ve özveride bulunan bu düzeydeki bireyler kendi çıkarlarını, arkadaşlarının veya ailelerinin çıkarlarını, doğanın çıkarları için feda edebilmektedirler. Bu bireylerin ahlâk ve bilinç düzeyleri, içselleştirdikleri değerler, yansıttıkları düşünceler ve davranışlar, toplumun veya yöneticilerin çevresel düşünce ve

davranışları ile çatışsa dahi bu düzeydeki bireyler bunlardan ödün vermeyerek, kendi doğrularından asla vazgeçmemektedirler.

Konuyu özetlersek, çevre bilinci sadece doğayı algılama ve çevre sorunlarının farkında olma ile sınırlanmayacak kadar karmaşık olup, ekolojik kültür, çevre ahlâkı ve çevre için eğitim ile etkileşimde olan çok boyutlu bir kavramdır. Bundan dolayı çevre bilinci yukarıda sıralanan etkenlerle birlikte ele alınmalı ve irdelenmelidir. Ayrıca, biyolojik, sosyal, kültürel ve psikolojik bir varlık olan insanın ekolojik düşünce tarzı, çevre ahlâkı ve çevre bilincinin istenilen seviyeye ulaşması için bunların sadece duygu ve düşüncelere değil tutum ve davranışlara da yansımaları gerekir. Kısaca duygu ve düşüncelerimiz, değerlerimiz ve ahlâk normlarımız olumlu çevresel tutum ve davranışlara dönüşmedikleri müddetçe önem ve anlam taşımamaktadırlar. Oysa eğitimde yaşanan en büyük güçlüklerin başında, bilgi, duygu ve düşüncelerin, eylem, tutum ve davranışlara dönüştürülmesi gelmektedir.

3. Çevre Bilinci-Çevre İçin Eğitim Etkileşimi

3.1. Çevre İçin Eğitim

Çevre için eğitim; bir bütün olarak, çevreye ve onunla ilgili problemlere karşı duyarlı ve ilgili, bireysel ve toplumsal olarak, günümüz problemlerinin çözümüne ve gelecektekilerin önlenmesine yönelik çalışmaları yapabilecek bilgi, tutum, davranış, güdü ve becerilere sahip bir dünya toplumu yaratma süreci olarak tanımlanabilir (Ayvaz 1998: 98). Çevre için eğitim yöresel, bölgesel, ulusal ve küresel sorunlardan haberdar olan, bu sorunlara duyarlılık ve ilgi ile yaklaşan, bu sorunların çözümü için gönüllü olarak çaba gösteren, ekolojik kültürü ve çevre bilinci düzeyi yüksek bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

Fakat, çevre için eğitim sadece ekolojik duyarlılığı ve çevre bilinci yüksek, "eko-birey" yaratmaya yönelik bir eğitim değildir; aynı zamanda sağlıklı yaşama ve sorumluluk alma eğitimidir; hoşgörü, paylaşım, yardımlaşma, sevgi ve anlayış kavramlarının egemen olduğu bir eğitimidir; aynı zamanda sürdürülebilir yaşam, toplumsal gönenç ve küresel barışın teminatı olan eğitimidir. Çevre için eğitim, farklı seviye ve karakterdeki ekolojik bilgilerin benimsenmesi, hayat boyu savunulması ve uygulanmasının yanı sıra, çevre kültürünün, yaşanan bölge ve ülke, hatta tüm gezegen ve evren için bir sorumluluk duygusunun oluşturulmasına yönelik kesintisiz, yani ömür boyu süren bir eğitim-öğretim sürecidir. Bu süreç duyarlı ve olumlu davranış değişikliği kazandırma süreci olup, temel amacı çevresel sorumluluk bilincine sahip, çevreciliği bir yaşam felsefesi olarak benimseyen çevreci dünya vatandaşı yetiştirmektir.

Çevre için eğitim, her ortamda (okulda, fabrikada, tarlada, iş yerinde vs.) verilmeli ve çevre hem eğitimin konusu, hem de ortam ve aracı olarak kullanılmalıdır. (Geray, 1997: 334) Çevre için eğitim disiplinler arası bir çalışma alanı olup bu eğitimin esaslarını bilgilendirme, haberdar oluş ve ilgilenme oluşturmaktadır. Çevre için eğitimin, hem bilişsel, hem duyuşsal, hem de davranışsal alanda amaçları vardır. Bilişsel alandaki amaçları; bireylerin ekolojik kültürünü, çevre okur-yazarlığını arttırmak, duyuşsal alandaki amaçları ise çevre ve çevre sorunlarına karşı değer, davranış ve tutumları oluşturmaktır. (Doğan, 1997: 1) Davranışsal amaçları ise çevresel sorunların çözümünde aktif olarak görev alan ve çaba gösteren bireyler yetiştirmektir.

Çevre için eğitimin temel amacı; bireyin çevresini bir bütün olarak kavraması, çevreyle etkileşiminde eleştirici bir bakış geliştirmesi, çevre ile ilgili konularda duyarlı, bilinçli, girişken bir "eko-yurttaş", gezegenine sahip çıkan "dünya vatandaşı" olarak yetişmesidir. Çevre için eğitim almış bireylerde, ekolojik hoşgörünün yanı sıra etnik, dinsel ve kültürel hoşgörü de gelişmiş olmalıdır. Bu da toplumlar, medeniyetler ve ülkeler arasındaki barış ve dostluğun teminatıdır. Çünkü çevre için eğitimin hem bireysel ve toplumsal, hem de ulusal ve küresel önemi, işlevleri ve amaçları vardır. Ayrıca çevre için eğitim, ancak vatandaşlık, insan hakları, ekoloji, estetik, ah'âk ve demokrasi eğitimi ile bütünleştiği zaman anlam ve önem kazanır. Ancak o zaman çevre için eğitim belirlediği hedeflerine ulaşmış olur.

3.2. Çevre İçin Eğitimin Bir Parçası Olarak Çevre Bilincinin Kazandırılması ve Geliştirilmesi

Çevre için eğitiminin öncelikli amaçlarından biri de, bireylerde çevre ahlâkı ve çevre bilinci üzerine kurulu olan çevre sorumluluğunun oluşturulmasıdır. Başka bir deyişle, çevre için eğitiminin verimli ve kalıcı olması için ekolojik kültür, çevre ahlâkı ve çevre bilincinin mutlaka geliştirilmesi gerekir (Popov, Maslova 1999: 3-6). XXI yüzyılın bölgesel ve küresel çevre sorunlarının çözümünde her zamankinden çok daha fazla duyarlı, ahlâklı, bilinçli ve eğitilmiş bireylere ihtiyaç vardır. Bu bağlamda bugünkü eğitim-öğretim her şeyden önce çevre ahlâkı ve çevre bilinci temelleri üzerinde kurulmalıdır.

Bireysel bilinç, toplumsal bilinci, toplumsal bilinç ise gezegen bilincini etkilemekte ve şekillendirmektedir. Çünkü her birey, hem kendine özgü biricikliği açısından, hem de küresel toplumun bir parçası olarak, yani dünya vatandaşı olarak doğa ve gezegen açısından önem taşımaktadır (Medvedev, Aldaşeva 2001: 334-335). Bireysel çevre bilinci küresel çevre bilincinin bir parçası olduğuna göre çevre için eğitimin kalitesi, etkisi ve kalıcılığının sadece eğitilen öğrenciyi değil, ailesini, yaşadığı toplumu, doğayı ve gezegeni de etkilediği unutulmamalıdır. Bu açıdan çevre için eğitimin amaç ve hedefleri küresel ölçekte değişmemektedir; değişmekte olan farklı toplum, kültür ve ülkelerdeki eğitim-öğretim yöntemleridir. Kuzey Kanada'daki Eskimo çocukları, Kongo havzasındaki Pigmeler ile Avustralya'da yaşayan Aborijinler'e uygulanacak çevre için eğitimin yöntemleri, ders uygulamaları, arazi araştırmaları, kültürel ve coğrafi farklılaşmalara bağlı olarak benzer olmayabilir, fakat bu toplumlara uygulanan çevre için eğitimin küresel beklentileri ve amaçları benzer olmalıdır.

Çevre için eğitimle çevre bilinci arasındaki etkileşimi irdeleyen Medvedev ve Aldaşeva bu konuda aşağıdaki tespitleri sunmaktadırlar:

- Çevre için eğitimin birinci amacı; çocuklarda olgunlaşın ve şekillenen çevre bilincinin onların tutum ve davranışlarında kök salması ve yaşam tarzına dönüşmesidir.
- Çevre için eğitimin ikinci amacı; çocuklarda yeterlilik, tutumluluk ve sınırlılık davranışlarının geliştirilmesidir.
- Çevre için eğitimin üçüncü amacı; çocuklarda çevre bilincini toplumsal bilince dönüştürmesi ve birey olarak kendisini dünya vatandaşı olarak hissetmesini sağlamasıdır.

- Rus bilim insanı Mendelev'e göre ulusal eğitimin amaçlarının bireye, devlete ve topluma yönelik olmak üzere üç yönlü bir yanı vardır. Okulöncesi, ilköğretim ve ortaöğretimde bireysel gelişim amaçları (bilişsel, duyuşsal, devinişsel, etik, sosyal vb.) ön planda yer alırken, yüksek öğretimde ise toplumsal ve devlete ilişkin amaçlar ön plana geçmektedir. Bu açıdan çevre için eğitim, kültürleşme, bilginlenme, bilinçlenme bakımından hem bireysel, hem de toplumsal ve devlete ilgili beklentileri karşılamakla yükümlüdür, diyebiliriz. Yani, çevre için eğitim, insan-doğa ilişkileri bakımından hem duyarlı ve bilinçli bireyler, hem de örnek dünya vatandaşları yetiştirmeyi amaçlamalıdır (2001: 342-358).

Eğitim-öğretim faaliyetleri ile düzeyi yükseltilmeye çalışılan çevre bilinci aşağıdaki temeller üzerinde geliştirilmelidir:

a. Dünya-Vatan Bilinci

Bugün gezegenimizde 230'dan fazla ülke, üç temel ırk, beş-altı büyük din, yüzlerce millet ve yüzlerce kültür, büyük bir bölünmüşlüğü, büyük bir çeşitlilik ve zenginliği yansıtırken, tüm medeniyetlerin, tüm insanlığın birleştiği ve bütünleştiği ortak pota, ortak vatan, ortak kader görmezlikten gelinmekte veya sağlıklı algılanamamaktadır. Bugünkü eğitim-öğretim sistemi de insanlar arasındaki benzerliklerin, ortak özelliklerin altını çizmekten çok farklılıkları ve üstünlükleri ön plana çıkarmaktadır; her ulus ve ülkenin güçlü ve ayrıcalıklı yanlarını vurgulamayı tercih etmektedir. Oysa Morin'in deyişiyle: "İnsanlığın hazinesi kendi yaratıcı çeşitliliğindedir, ama yaratıcılığının kaynağı kendi türsel birliğindedir." (Morin 2003: 40).

Dinsel sömürünün, etnik çatışmaların ve medeniyetler rekabetinin artmış olduğu bu yüzyılda, bir yandan ayrılıkçı hareketler ve bölünmeler artarken, bir yandan toplumlar gittikçe bütünleşmekte, kültürler yakınlaşmakta, dünya küçülmekte ve ülkeler arasında karşılıklı bağımlılıklar artmaktadır. Bir başka deyişle küreselleşme olgusu, toplumları ve ülkeleri hem yakınlaştırmakta, bütünleştirmekte, hem de çatışma, bölünme ve ayrılmaları artırmaktadır. Gezegenimiz bir yandan küçülüp birleşirken, bir yandan bölünmekte ve parçalanmaktadır (a.g.e., 42-43). Tüm bunların sonucunda, XXI yüzyıl, antropolojik ve türdeş bilincinin erozyona uğradığı; ekolojik bilinç ile yeryüzü yurttaşlık bilincinin küçümsendiği veya görmezden gelindiği bir yüzyıla dönüşme yolundadır. Oysa beyazı ve siyahı, Japon'u ve İngiliz'i, kuzeyli ve güneyliyi, köylüyü ve kentliyi, Budist ve Müslüman'ı, zengin ve yoksulu, Pigme ve Aborijini birleştiren pota yeryüzü potasıdır.

Yeryüzü potası, ortak gezegen, ortak kader, ortak insanlık kavramlarının anlam kazandığı ve düğümlendiği potadır. Bu pota, etnik ve dinsel ayrımcılığın ortadan kalktığı; ırksal ve kültürel farklılıkların eridiği "dünya-vatan" potasıdır. Bu pota, ortak sevinç ve hüznlerin potasıdır; başarı ve başarısızlıkların, üzüntü ve mutlulukların, umutların ve beklentilerin, geçmişin ve geleceğin ortak potasıdır; aynı geminin yolcularının bir sonraki durağı bekledikleri potadır. Geminin yeni limanlara demir atabilmesi, geminin azgın dalgalar karşısında verdiği mücadelenin başarıya ulaşması, tüm yolcuların ortak inanç, düşünce, ahlâk ve bilinç düzeyine bağlıdır. Gemiye yöneten bizler, okyanusun ortasında gemiye bağımlı olduğumuzu, geminin ayrılmaz yolcuları olduğumuzu umutmadan dalgalarla ve akıntılarla mücadeleyi devam ettirmeliyiz. Gemiye torunlarımıza, onların da kendi torunlarına teslim edebilmeleri için Dünya-vatana sahip çıkmalıyız. onun etrafında birleşmeli ve bütünleşmeliyiz.

XX. yüzyılın ortalarında başlayan uzay çağına kadar tam olarak algılayamadığımız, kavrayamadığımız, daha da önemlisi benimseyip sahiplenemediğimiz soyut bir Dünya'da yaşıyorduk. Bu Dünya'da doğup büyüyorduk; bu Dünya'da sevinç ve üzüntülerimizi paylaşıyorduk; bu Dünya'da istek, amaç ve yaşantılarımızı gerçekleştiriyorduk ve bu Dünya'da son yolculuğumuza uğurlanıyorduk. Keşfetmek isemediğimiz, tanımak ve korumak istemediğimiz, kullanıp tükettiğimiz, sömürüp kirlettiğimiz Dünya'yı kontrol altına almaya kalkıştık. Bir canlıyı şekillendiremeyen bir atomu değiştiremeyen Dünya'yı şekillendirmeye ve değiştirmeye kalkıştı; gezegenin hükümdarlığına, evrenin efendiliğine soyundu; kendi hırs ve benliğine hükümdar olamayan, kendi yaşamında efendi olamayan, kendini tanımlayamayan, kendi arzu ve eylemlerini kontrol altına alamayan, Evrenin kaybolmuş yolcusu insan.

Çok geç kalmadan arınmalıyız, temizlenmeliyiz, yenilenmeliyiz; tüketim, üretim ve yaşam tarzımızı değiştirmeliyiz. Dünya-vatan'ın bugünkü çocuklarını yeni ahlâk ve bilinç ile yeni tutum ve davranışlarla donatmalıyız; onlarda dünya-vatan bilincini, mavi gezegen'e aidiyet bilincini, yeryüzü yurttaşlığı bilincini geliştirmeliyiz. Çocuklara, Dünya-vatan'a hükmetmek yerine onu dinlemeyi, fethetmek yerine onu hissetmeyi, sömürmek yerine onu sevmeyi öğretmeliyiz. Çünkü uçsuz bucaksız evren'de bu küçük mavi gezegenden başka vatan yok; çünkü tüm ırklar, tüm milletler, tüm dinler aynı çatı altında aynı kimliğe, Dünya'lı kimliğe, sahiptirler; çünkü hepimiz aynı geminin yolcusuyuz, kader ortaklığımız aynı, yazgı ortaklığımız aynı, umut ve geleceğimiz aynı. Vatanımızın mutluluğu bizim mutluluğumuzdur; onun geleceği bizim geleceğimizdir; gezegenin yazgısı insanlığın yazgısında düğümlenmektedir. Bu nedenle çocuklarımıza Dünyalı olmayı öğretmeliyiz; gezegenimizi benimsemelerini ve sahiplenmelerini öğretmeliyiz; onlara kardeşçe yaşamayı, kucaklaşmayı, paylaşmayı ve hoşgörüyü öğretmeliyiz.

Bugün bütün milletler, bütün dinler, medeniyetler ve ülkeler aynı ekolojik kaderi, aynı küresel tehdidi, aynı ölüm korkusunu paylaşmaktadırlar. Bu nedenle insanlık bilinci ile dünyevi kader birliği bilinci kaçınılmaz olarak birleşmelidir. Çünkü tüm insanlar aynı gezegenin vatandaşlarıdır, aynı dünyaya bağımlıdırlar. Bundan dolayı bağımlı olduğumuz biyosfere, bağımlı olduğumuz gezegene sahip çıkıp, onları iyileştirmeli ve korumalıyız, ya da kader birliğimiz ile birlikte, bencilliğimiz ve duyarsızlığımızla birlikte yok olmalıyız. Dünya vatandaşlığını idrak etmek, kader birliğimizi ve gezegen bilincini özümsemekten geçmektedir (Morin, Kern 2001: 207-211).

Tüm bunların gerçekleşmesi ise sadece yetişkinlerin kalp ve beyinlerindeki ahlâk, duygu ve düşünce sistemindeki köklü devrim ile sınırlı olmayıp, eğitim sisteminde gerçekleştirilecek derin ve köklü reformlara da bağlıdır. Bugünün eğitimi doğayı ve Dünya'yı anlama etiği ile Dünya-vatan bilincini içermelidir. Bugünün eğitimi çocuklarda çevre duyarlılığı ve ekolojik kültürü geliştirmeli; doğa ve toplumla uyumlu yeryüzü yurttaşları yetiştirmelidir. Bugünün eğitimi doğa ile uyum içinde yaşayan, geleceğin bilinçli toplumlarını şekillendirmelidir, yarınların umutlarını, yarınların sevinçlerini bugünden filizlendirmelidir. Bugünün eğitimi, insanlığın ve vatanımızın geleceğini şimdiden öngörmeli, tehditleri şimdiden yok etmeli, mutlu yarınları şimdiden hazırlamalıdır. Çünkü bunun tersi acı, gözyaşı ve felakete dönüşür; bunun tersi vurdumduymazlık, aşırı özgüven, çıkarıcılığın ve bencilliğin hüznü sonunu hazırlar; bunun tersi vatansızlık, yurtsuzluk, ümitsizlik, bile bile uçuruma sürükleniş, bile bile yok oluşur.

b. İnsanlık Bilinci

“İnsanlık”, hümanist söylemler çağrıştıran, bireyler arasındaki ilişkileri biçimlendiren, demografik sayısal verilerle yansıtılan veya Dünya nüfusu ile özdeşleşen soyut bir olgunun ötesinde, biyosferin ayrılmaz bir parçası olup, kökleri Dünya gezegeninde olan tehlike altında bir kavramdır. Çünkü Dünya–vatan ile birlikte onun içinde kök salmış insanlık da küresel ekolojik tehdit altındadır. XXI. yüzyılda insanlık kavramı, ortak umutlara, ortak beklentilere, ortak yazgılarla bürünmüştür. İnsanlığın yazgı ortaklığının yaşam ortaklığına dönüşümü ise insanlığın ahlâk ve bilinç mertebesine bağlıdır. “İnsanlık” artık etik bir kavramdır ve insanlaştığımızı ortaya koyarak insanlığı kurtarmak bir zorunluluktur (Morin 2003: 85).

İnsan tanımlanması zor bir varlıktır. Yine de insanın taşıdığı bazı ortak özellikleri şöyle özetleyebiliriz:

- İnsan, üreten–tüketen, bilgi, sanat, kültür ve teknoloji yaratan, hem biyolojik–antropolojik, hem tarihi–kültürel, hem de psiko–sosyal ve bilişsel bir varlıktır.
- İnsan düşünen, konuşan, tartışan, değerlendiren, tavır takınan, bireysel tepki gösteren, özgür düşünce ve davranışları olan, istek ve amaçları olan, kısa ve uzun dönemli plan ve hedefleri olan, kendi düşünce ve inançları olan bir varlıktır.
- İnsan, eğiten ve eğitilen, bilen ve bildiğinin farkında olan, ahlâk ve estetik sahibi, değerler sistemi sahibi, duyarlılığını ve bilincini geliştirebilen etik bir varlıktır.
- İnsan aile, arkadaş grubu, örgüt, devlet ve medeniyet kurabilen ve geliştirebilen sosyal ve siyasal bir varlıktır (Mengüşoğlu 1998: 13-17; Dönmezer 1994: 42-63).

Yukarıdaki maddelerde de görüldüğü gibi insanı diğer canlılardan ayıran, onu farklı kılan bazı belirgin özellikler vardır. İnsan insan yapan ve canlılar arasında sadece onda bir arada görülebilen bu özellikler, çevre bilincinin gelişmesinde büyük önem ve işlev taşımaktadırlar. Çünkü insan, düşünceleri, inançları, duyguları olan psiko–sosyal ve etik bir varlıktır; daha da önemlisi insan ileriye öngörebilen, gelecekteki tehditleri sezebilen, sorunları hissedebilen ve bu sorunlara duyarlılıkla yaklaşabilen; bu özelliklerini toplumsal ve doğal çevre ile girmiş olduğu ilişkilerinde olumlu yönde yansıtabilen bir varlıktır. İnsanın çevreye bakış açısında taşıdığı değerler zinciri ve ahlâk düzeyi, onun doğa ile ilişkilerinde sergilediği tutum ve davranışları; onun olgunlaşma ve insanlaşmada ulaştığı mertebeyi, yani çevre bilinci düzeyini yansıtmaktadır. Kısaca, olgunlaşmamış, insanlaşmamış bireyin çevre bilinci de olgunlaşmamış ve gelişmemiştir.

İnsanlık bilinci bizi diğer canlı türlerinden ayıran, bizi farklılaştıran, bizi düşünen, duyarlı ve ahlâklı kılan, kısaca bizi insanlaştıran, bizi insan yapan bilinçtir. İnsanlık bilinci, insanın başka bir canlıyı öldüremeyeceğini, ona zarar veremeyeceğini; insanın içtiği suyu, soluduğu havayı, beslendiği toprağı kirletemeyeceğini; insanın diğer canlılarla ilişkilerinde onlardan farklı olarak anlayış, hoşgörü ve duyarlılık sahibi olduğunu; insanın sahip olduğu üstün bilim ve teknolojiyi sadece kendi mutluluğu için değil, doğanın ve gezegenin mutluluğu için de kullanması gerektiğini kavratır. Bu bağlamda insanlık bilinci çevre bilincinin ön koşuludur. İnsanlık bilinci gelişmeden çevre bilinci gelişemez.

c. Doğa Bilinci

Doğanın yarattığı bir varlık olan insan, tarih boyunca onunla girdiği rekabet ve savaş sayesinde bilim ve teknolojiadaki bugünkü başarılarına ulaşmıştır. Yani doğa bir yandan kültürün gelişim ve ilerleme kaynağı olmuştur, bir yandan da insanlığın yaşamı için mekân, kaynak ve zenginlik sunmuştur. İnsanı besleyen, giydiren, ısıtan kutsal ana doğa, XX. yüzyıldan itibaren sıradanlaşmış, metalaşmış, insanların gözünde değersizleşmiş ve tüm bunların sonucunda acımasızca sömürülmeye, tahrip edilmeye ve kirlenmeye uğramıştır. Doğanın derinliğini, önemini, işlevini, zenginliğini ve çok boyutluluğunu algılamada zorluk çeken insan, kutsal anaya ihanet etmiş ve onunla amansız bir savaşa girişmiştir. Bugün insan ile doğa arasındaki uyumsuzluk ve çekişmelerin devam etmesinde birçok etken vardır ama öncelikli olanlar şunlardır:

- Doğanın işlev ve görevlerinin, doğanın çok boyutluluğunun insanlarca tam olarak anlaşılmemiş olması.
- Doğanın insanlara sunduğu sınırsız sayıdaki yararların, ölçülmez ve yaşamsal öneminin tam olarak kavranmamış olması.
- İnsanın, kendini doğadan üstün görmesi, kendini doğanın efendisi zannetmesi.
- Doğanın insanlığın istek ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir kaynak deposu, yani tüketim ve sömürü aracı olarak algılanması.
- Çevre duyarlılığı ve çevre bilincinden yoksun insanın, bencil istek ve amaçlarını her şeyden üstün tutması.
- Doğa karşısında insanların bitmez tükenmez istek ve ihtiyaçlarının, doğaya zarar verecek ve gezegendeki yaşamı yok edecek boyutlara ulaşmış olması.
- Evren ve doğa içinde insanın kendisini sağlıklı konumlandıramaması.

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi insan–doğa ilişkilerinde birçok sorun, birçok olumsuzluk vardır. Sorunların çözümü ve olumsuzlukları olumluya dönüştürmek, kuşkusuz sorunları yaratan insanın kendi elindedir. Fakat sorunları tarafsız ve geniş bir pencereden irdelemek, olumsuzluklara yapıcı ve onarıcı gözle bakmak, her şeyden önce doğa duyarlılığı, doğa bilinci ve ekolojik kültürün temellerinin sağlam inşa edilmiş olmasına bağlıdır.

Doğa bilinci, insanı diğer canlılardan farklı olarak doğaya empati ile bakma, doğaya sevgi ve saygıyla yaklaşma, onu koruma ve ona sahip çıkmayı içerir. Çünkü insan bilinçli bir varlıktır, ahlak sahibi duyarlı bir varlıktır, diğer canlılarda olmayan değerler sistemine sahip akıllı ve bilge bir varlıktır. Bizi insan yapan, bizi insanlaştıran özelliklerimizi doğa ile ilişkilerimize yansıtma düzeyimiz, sahip olduğumuz doğa bilinci düzeyimizi belirlemektedir; doğa bilinci, insanların doğa ile ilişkilerinde başka hiçbir canlının sahip olmadığı güzel–çirkin, olumlu–olumsuz, ahlâklı–ahlâksız, değerli–değersiz sınıflandırmalarının doğa merkezli bakışına bağlıdır.

Doğanın gücünü, zenginliğini, önemini ve yüceliğini idrak edemeyen; doğanın yarattığı ayrıcalıklı bir canlı olmadığını kabullenmeyen; doğanın estetiğini, güzelliğini, derinliğini ve ruhunu hissedemeyen; doğayı benimseyemeyen, özümseyemeyen birey, doğa bilincinden yoksun bireydir. Bu bağlamda, doğa bilincine sahip olmayan bireyden yüksek çevre bilincine sahip olması beklenemez.

Sonuç olarak doğa bilinci, insanlık bilinci, Dünya–vatan veya gezegen bilinci, bireyde olgunlaşan çevre bilincinin taşıyıcı kolonlarını oluşturmaktadır. Bir başka deyişle,

Evren-Dünya bilinci ve doğa-insanlık bilinci, çevreye ilişkin bilinçlenmenin temel yapıtaşlarıdır. İnsanlık bilincinden yoksun olan, doğaya insanlaştırılmış insan penceresinden bakamaz; doğayı algılayamayan, doğayı hissedemeyen, doğayı benimseyemeyen, gezegenin önemini algılayamaz, Dünya'yı benimseyemez; Dünya'ya sahip çıkmayan, doğal ve toplumsal çevresini de korumaz, onlara da sahip çıkmaz. Bu nedenle, çocuklarda çevre bilinci geliştirilirken, öncelikle yukarıda açıklamaya çalıştığımız bilinç kavramları ile paralel bir bilinçlenme eğitimi yapılması durumunda, çevre için eğitimden daha sağlıklı sonuçlar alınacağı düşünülmektedir.

4. Çevre Bilincinin Kazandırılması ve Geliştirilmesinde Öğretilmesi Gereken Bazı Temel Kavramlar

Aşağıdaki satırlarda çocukların çevresel açıdan bilinçlendirilmesinde önem taşıyan "yapma-olmaz" buyruğu ve "güzellik-estetik" kavramları irdelenmeye çalışılmıştır.

Çevre için eğitim beşikten mezara kadar yaşam boyu süren bir eğitim-öğretim süreci olarak düşünüldüğünde, çocuklara öğretilmesi ve kavratılması gereken öncelikli kavramlardan biri "Yapma!" buyruğudur. Bu çalışmada "Yapma!" buyruğu, "olmaz", "yasak", "olumsuzluk", "yapılmaması gereken", "onaylanmayan" ve "istenmeyen" kavramlarının tümünü kapsayacak şekilde ele alınmaktadır. Kısaca, "Yapma!" buyruğu, çocukların toplumsal ve doğal çevre ile girdikleri etkileşimde hem insanlar hem de doğa açısından, nelerin doğru ve yanlış, nelerin olumlu ve olumsuz, nelerin iyi ve kötü, nelerin yararlı ve zararlı, nelerin yapılması ve yapılmaması gerektiğini içermekte ve açıklamaktadır. "Yapma!" buyruğu her şeyden önce çocuklara anlayabilecekleri dilde anlatılmalı ve neden bazı davranışları yapmamaları gerektiği örnekler vererek, açıklayarak, sabırla onlara kavratılmalıdır. "Yapma!" iki farklı şekilde ele alınabilir:

Birinci şekliyle, "Yapma!" buyruğunun yerine getirilmemesinin, çocuk veya çevresi için bir tehdit oluşturabileceği anlatılmalı ve kavratılmalıdır. Yavrularını besleyen anaç kedinin neden rahatsız edilmemesi gerektiği, hızla akan ırmak içine neden girilmemesi gerektiği, yüksek ağaçlara tırmanmanın hangi sonuçlar doğurabileceği, çocuklara sabırla anlatılmalıdır. Tüm bunlar sonucunda "Yapma!"yı göz ardı eden çocuk, ısırılma, düşme, boğulma gibi tehlikeleri bire bir yaşayarak doğa ile ilişkilerinde hangi konularda daha dikkatli olması gerektiğini kendi hayat tecrübeleri ile öğrenecektir.

İkinci şekliyle, "Yapma!" herhangi bir tehdit, herhangi bir zarar veya ceza getirmesine rağmen, çocuk bu kavramı sağlıklı algılayıp idrak ederek, olumlu çevresel tutum ve davranışlar sergilemektedir. Ağaç dalları üzerinde yuva kurmuş bir serçeyi sapanla vurmaktan kaçınan veya bahçedeki karınca yuvasını bozmayan bir çocuk, serçe veya karıncadan korktuğu için değil, tüm canlılara karşı saygılı olduğu için bu davranışlardan kaçınmaktadır. Bilinçlenme aşamasındaki bir çocuk için "Yapma!", hem kendisine yönelen tutum ve davranışlar, hem diğer bireylere yönelttiği tutum ve davranışlar, hem de doğa unsurları ile kurduğu ilişkilerinde göz önünde bulundurması gereken bir yaşam kılavuzuna dönüşmelidir. Fakat birinci şekliyle "Yapma!", bireysel çıkarları savunmasından ötürü, çocuk kendisine gelecek zarar, acı veya cezayı düşünerek belirli bir davranışa yöneldiğinden, kalıcı bilinçlenme ve sağlıklı birey-doğa ilişkileri açısından büyük bir önem taşımamaktadır. Bu durumda çocuğun kendi istek, amaç ve çıkarları ön planda olup, toplumsal çıkarlar veya doğanın çıkarları ikinci plandadır. Örneğin, ders arasında

çöplerini sınıfın ortasına atan çocuk, öğretmenden ceza alacağı korkusu ile bu davranışından vazgeçmektedir. Fakat öğretmen sınıfı terk ettiğinde ve onu yargılayacak birisi olmadığında sınıfını dilediği gibi kirletebilmektedir. Bu örnek, çocukta çevre ahlâkı ve çevre bilincinin henüz yeterince gelişmediğini ve “Yapma!” kavramında birinci şekilden ikinci şekle geçilemediğini göstermektedir.

Birinci ve ikinci şekildeki “Yapma!” kavramını başka bir örnekle açıklayalım: Köpeğin kuyruğundan tutup çeken çocuk, kızgın köpek tarafından saldırıya uğrar ve köpek onu ısırır. Bundan sonra çocuk, köpeklerin rahatsız edilmemesi gerektiğini, tehdit kaynağı köpeğin kuyruğunun çekilmesi durumunda nasıl zarar göreceğini yaşayarak kavramıştır. Bu örnek birinci şekildeki “Yapma!”yı açıklamaktadır.

Kuyruğu çekilen köpek acıklı bir sesle ulumaya başlamışsa ve çocuğun babasının “Oğlum bak, köpeğin canını yaktın, aynen geçen gün bisikletten düşüp senin canının yandığı gibi. Köpek de bir canlıdır, onun da duyguları var, onun da canı acıyabilir” sözlerinden sonra ikinci şekildeki “Yapma!” ortaya çıkmaktadır. Çocuk kendisini köpeğin yerine koyabilmekte, doğadaki diğer canlılarla empati kurabilmekte, ceza, uyarı veya ödül alacağı için değil de, diğer canlılara karşı sevgi ve saygı beslenebileceğini öğrendiği için, bundan sonra canlılara zarar vermekten kaçınacaktır. Birinci şekildeki “Yapma!”, acı, zarar, ceza veya olumsuzluk yarattığı için birçok çocuk tarafından dikkate alınmaya çalışılır. Fakat ikinci şekildeki “Yapma!”, ancak doğa ile içselleşen, çevre bilinci düzeyi yüksek olan çocuklar tarafından sağlıklı bir biçimde algılanır ve kavranır.

Parklarda sıkça gördüğümüz “Çimlere basmayınız.”, “Çiçekleri koparmayınız.” birinci şekildeki “Yapma!” ile sınırlıdır. Çünkü parktaki çiçekler koparıldığında bekçi kızabilir veya parasal ceza alınabilir. Sonuç olarak, çiçekler çocuklar açısından bir önem, bir değer taşımazlar. Ceza korkusu veya başka yaptırımlara bağlı olarak çiçeklere zarar verilmiyorsa, bu durum, çocuklarda inşa edilmemiş değerler ve ahlâk sistemine işaret etmektedir. Oysa çocuğa çiçek ve yeşil sevgisi, çevre duyarlılığı ve doğa saygısı kazandırılmış olsaydı, çocuğun çiçeklere bakış açısı değişirdi, çiçeklere ve doğaya farklı anlam ve önem yükleyerek yaklaşırdı, çiçekleri özümser ve önemserdi, çiçekleri hissederek ve severdi. Bu durumda şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Çevre duyarlılığını geliştirmeden, değerler ve ahlâk sistemi inşa edilmeden, çocuklarda çevre bilinci geliştirilemez.

Doğa, sadece coğrafi, ekolojik ve ekonomik önemi olan bir kavram değil, aynı zamanda güzellik ve estetik açısından da önem ve anlam taşıyan bir kavramdır. Fakat güzellik, çekicilik, estetik kavramları, ülkeden ülkeye, toplumdan topluma göre değişmekte, bu da farklı algılamalara yol açmaktadır. Örneğin İrlandalı, Afgan, Sudanlı ve Japon için insanların bedensel ve yüz güzelliği, yani dış görünümlerindeki estetik ve güzellik anlayışları birbirlerinden zıt derecede farklılık gösterirken, aynı milletlerdeki insanlar için erozyona uğramış ve çölleşmiş bir ova, kirlenmiş bir nehir, bataklık ve sığlaşmış bir göl için ortak ve benzer algılama, ortak ve benzer görüşlerdeki birlik dikkat çekicidir. Doğadaki çirkinliklere, doğadaki çevre sorunlarına yaklaşımda, kültür ve toplumlar arasında farklılıklardan çok benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Fakat doğadaki estetik ve güzellik söz konusu olduğunda çok seslilik ve görüşlerdeki farklılık kaçınılmazdır. Örneğin, İsviçre gibi yüksek, dağlık ve engebeli bir ülkede yaşayanlar için geniş düzlükler ve ovalar özlenen bir görünüm olduğundan, o ülke vatandaşları için geniş ovalar haz ve estetik kaynağı olabilir. Oysa ülkelerinde hiç yüksek arazilere sahip olmayan, hiç dağları ve zirveleri bulunmayan Hollandalılar için, İsviçre’deki Alp dağlarının heybetli görünümü, sahip oldukları geniş ve düz ovalardan daha çekici, daha güzel bir

doğa görünümü arz edebilir. Bangladeş'te yer alan dünyanın en büyük delta ovası olan Ganj nehrinin oluşturduğu alüvyal alçak düzlüklerde yaşayan Bengaller için, nehir, su ve sel taşkını tehlikesi, göç ve ölümü çağırıştırırken; Cezayir'in güneyinde Büyük Sahra çölünde yaşayan Bedeviler içinse nehir ve su, nimettir, zenginliktir, hayattır. Bu açıdan farklı coğrafyalarda, doğal koşulların sunduğu farklılıklar, güzellik ve estetik kavramlarının da ülkeden ülkeye, toplumdaki topluma değişerek farklılaşmasına neden olmaktadır.

Güzellik ve değer kavramlarının içselleştirilmesi ve sağlıklı olarak algılanması sadece çocuklar için zor bir uğraş olmayıp, yetişkinler için de büyük bir sorun oluşturmaktadır. Neye göre bazı hayvanları güzel ve sevimli bazılarını itici ve çirkin olarak algılıyoruz? Hangi ölçütlere göre bazı bitkiler yararlı bazıları yararsızdır? Neye göre çocuklarımız bazı hayvanlara dost olabilir, bazıları ile olamaz? Kısaca, doğa veya doğa unsurlarını değerlendirirken, neyin güzel, neyin çirkin olduğunu bizim algılarımız, bizim çevre, etik ve estetik anlayışımız, bizim değerlerimiz yönlendirici ve belirleyici olmaktadır. Bu değerlendirmeler ister doğru, ister yanlış olsun, ayrımlarını çocuklarımıza da yüklemeye/yansıtmaya çalışıyoruz; onların da bizim gibi düşüncelerini, bizim gibi hissetmelerini, bizim gibi tepkilerini ve görüşlerini belirtmelerini istiyoruz.

Okul çıkışında sokakta bulduğu sahipsiz köpeği eve getiren çocuk, anne ve babasının tepkisi ile karşılaşabilir. Babaya göre eve getirilen köpek yıkanmamış, hastalık saçan, anne babası belli olmayan kirli bir hayvandır. Anneye göre ise köpek çocuğuna her an zarar verebilir, onu ısırabilir, evdeki kediyi rahatsız edebilir, daha da önemlisi evi kirletebilir. Bu nedenle ailenin, köpek ve kedi ile birlikte, aynı evde, aynı çatı altında yaşamamaları gerekir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, farklı kişilerin belirli bir canlıya yaklaşımları çok farklı olabilir. Çocuk için sevimli ve güzel olan köpek, babası tarafından kirli ve tehlikeli bir canavar olarak algılanabilir. Böylece, çocuklarda çevre duyarlılığı ve çevre bilinci geliştirilirken, güzellik ve estetik, en zor anlamlandırılan, en zor geliştirilen kavramlar olup çıkarlar. Çünkü mekân, zaman, kültür ve kişiye göre en hızlı değişen kavramların başında bunlar gelmektedirler.

Aslında güzellik kavramı, sadece benimseme, onaylama, hoş görme, kabullenme gibi dışı bakışımızı, olay ve nesnelere olan yaklaşımımızı yansıtmadan dışında, doğa ile ilişkilerimizde ortaya çıkan iç çevremizdeki güzelliği, duygu, düşünce, tutum ve davranışlarımızdaki güzelliği de yansıtmalıdır. Bu bağlamda, çevre için eğitimin öncelikli amaçlarından biri, çocukların sahip oldukları güzel düşünce ve duyguları keşfederek bunları açığa çıkarmak, doğa ile ilişkilerinde bu güzel duygu ve düşünceleri tutum ve davranışlara dönüştürmek ve en sonunda da bunu hayat tarzı, yaşam biçimi olarak kalıcı kılmak olmalıdır.

Ahmet için kediler, Mehmet için köpekler, Ayşe için balıklar, Fatma için kuşlar sevimli ve güzel olabilir; Ahmet göl kıyısında Güneşin batışını seyretmeyi, Mehmet orman içinde yürümeyi, Ayşe denizde yüzmeyi ve Fatma çayırdaki çiçek toplamayı sevebilir. Öğretmenlerin ve ebeveynlerin yapmaları gereken, farklı istek ve duyguları, farklı sevgi ve ilgi alanlarını, doğa sevgisi çatısı altında birleştirmek, doğa bilincine dönüştürmektir. Bireyden bireye, güzellikler farklılaşabilir, algılama ve hoşlanmalar değişebilir; asıl zor olan, zor olduğu kadar da zorunlu olan, bu farklılıklara, bu değişimlere rağmen ortak paydada buluşmak, gezegeni sahiplenmek, doğaya sevgi ve saygıyla, canlılara hoşgörü ve merhamet ile yaklaşımdır. Çevre için eğitimin öncelikli amaçlarından biri de bu zoru başarmak olmalıdır.

5. Sonuç ve Öneriler

Etkileşim içinde olduğumuz mekânın özellikleri, aile ve eğitim çevremiz, içinde yaşadığımız tarihsel, ekonomik ve coğrafi ortam, eğitim-kültür düzeyimiz, psikolojik ve sağlık durumumuz, kültür ve etik anlayışımız, içebakışımız, doğaya ve topluma bakış biçimimiz, dünyayı ve evreni algılayışımız, benliğimiz, kişiliğimiz, sezgi ve ruh durumumuz ve daha nice etken bizim çevre bilinci düzeyimizi etkilemekte ve şekillendirmektedir.

Çevre bilincinin kazandırılması ailede başlar, okuldaki eğitim-öğretim etkinlikleri ile devam eder, mesleki çalışmalarımızla ve yaşantılarımızla şekillenir. Bu nedenle aile, okul ve toplum, bireylerde oluşan ve gelişen çevre bilincinin kazanım ve şekillenmesinin üç önemli ayağını oluşturmaktadır. Özellikle okulöncesi ve ilköğretimde uygulanan eğitim-öğretim, çevre duyarlılığı ve çevre bilincinin temellerini oluşturması açısından büyük önem taşımaktadır. Bireylerde inşa edilecek ekolojik kültür, doğa sevgisi ve çevre duyarlılığının temelleri, çocukluk yıllarında atılmalıdır. Ortaöğretim ve yükseköğretim ile de bu temeller üzerine binanın kendisi inşa edilmelidir. Fakat unutulmaması gerekir ki, birey yaşadığı müddetçe, kültürleşme ve etkileşimin de var olmaya devam etmesinden dolayı, çevre için eğitim ve çevre bilinci yaşam boyu şekillenmesini sürdürmektedir.

Bu çalışmanın öncelikli amaçlarının başında çevre bilincinin kavramsal çerçevesini ortaya koymak, çevre için eğitim ile çevre bilinci arasındaki etkileşimi irdelemek ve "Niçin çevre bilinci bu denli büyük bir öneme sahiptir?", "Neden çocukların çevre bilinci düzeyi yükseltilmelidir?" gibi soruları yanıtlamak gelmektedir.

Çevre bilinci, çocukların toplumsal ve doğal çevrelerini sağlıklı algılamalarını, daha iyi tanımalarını, beşeri ve doğal unsurlarla daha sağlıklı ilişkiler kurmalarını hem yönlendirmekte, hem de kolaylaştırmaktadır. Çevre bilinci düzeyinin yükseltilmesi, şekillenen değerler sistemini ve çevresel ahlâk düzeyini olumlu yönde etkilemekte, ayrıca, çocukların ekolojik duyarlılıklarını ve farkındalık düzeylerini artırmaktadır. Çocuklar açısından çevre bilinci sadece doğayı, toplumu, dünyayı tanıma, anlama ve bilme açısından önem taşımaz, kendini tanıma, anlama ve bilme açısından da büyük önem taşır. Bu bağlamda çevre bilinci, çocukların hem kendi iç dünyasını, hem de onları çevreleyen dış dünyayı tanımaları, algılamaları, hissetmeleri ve kavramaları açısından önemli rol ve işlevlere sahiptir. Ayrıca bilinmelidir ki, doğal ve toplumsal çevreyle girmiş oldukları ilişkilerde çocukların sergiledikleri tutum ve davranışlar, büyük ölçüde onların sahip oldukları çevre bilinci düzeyini yansıtmaktadır. Örneğin, çevre kirliliğine gösterdikleri duyarlılık ve tepki, ekolojik sorunların çözümünde gösterdikleri çaba ve özveri, diğer canlılara karşı gösterdikleri hoşgörü ve anlayış, çocukların sahip oldukları çevre bilinci düzeyini göstermektedir.

Bu bağlamda,

- Kendisi ile barışık, ulusu ve ülkesi ile barışık, doğa ve dünya ile uyumlu bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Doğayı hissedebilen, ona sevgi ve saygıyla yaklaşan, onun değerini ve önemini algılayan bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Vatanını, ulusunu ve gezegenini önemseyen ve benimseyen, onları koruyan, onlara sahip çıkan, onlar için mücadele eden bireyler yetiştirmek istiyorsak;

- Unsurlara, ilişkilere, olaylara ve gelişmelere insan merkezli değil, doğa ve Dünya merkezli pencereden bakabilen bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Ulusal ve küresel çevre sorunlarının çözümü için istek, çaba ve özveride bulunup, görev ve sorumluluktan kaçınmayan bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Kendi çıkarlarını, aile ve arkadaşlarının çıkarlarını, doğanın ve gezegenin mutluluğu için feda edebilecek bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Etnik ve dinsel ayrımcılığın ortadan kalktığı, ırksal, ekonomik ve kültürel farklılaşmanın eridiği Dünya-vatan'a sahip çıkan bireyler yetiştirmek istiyorsak;
- Dünya'lı olmayı öğrenmiş, yaşadığı gezegeni benimsemiş ve sahiplenmiş, doğal ve toplumsal çevresi ile ilişkilerinde sevgi ve saygıyı, hoşgörü ve anlayışı, paylaşmayı ve yardımlaşmayı öğrenmiş bireyler yetiştirmek istiyorsak, çocukların çevre bilinci düzeylerini yükseltmemiz gerekmektedir.

Sonuç olarak, hem ulusal eğitim sisteminin hem de çevre için eğitimin öncelikli görevleri arasında, çocukların çevre bilinci düzeylerini yükseltilmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda çözüm bekleyen ve yanıtlanması gereken sorular şunlardır:

- Çevre bilinci nasıl kazandırılır ve minimum düzeydeki çevre bilincine sahip çocuklarda bu düzeyin yükseltilmesi için nelerin yapılması, hangi eğitsel etkinliklerin, hangi öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi gerekir?
- Çocuklarda çevre bilincinin kazandırılması ve geliştirilmesi için ailelere, öğretmenlere, kitle iletişim araçlarına, sivil toplum örgütlerine, siyasetçi ve yöneticilere hangi görev ve sorumluluklar düşmektedir?
- Çevre düzeyinin yükseltilmesi için eğitim-öğretimde, program ve ders içeriklerinde, öğretim yöntemlerinde hangi değişikliklerin yapılması gerekir?
- Çevre bilinci düzeyinin yükseltilmesi çocukların ekolojik kültürünü, çevre ahlakını ve çevre duyarlılığını ne yönde etkilemektedir?
- Çevre için eğitim çevre bilincini kazandırma ve geliştirmede tek başına yeterli bir güç ve işleve sahip midir?

Anne-babalar ve eğitim uzmanları yukarıdaki sorulara doğru yanıtlar aramaya başladıklarında, "çevre bilincinin kazandırılması ve geliştirilmesi" sorunu büyük ölçüde çözülmeye başlanmış olacaktır. Yapılması gereken, kitle iletişim araçlarının, sivil toplum örgütlerinin, politikacıların, öğretmenlerin, yerel yönetimlerin, siyasi partilerin, üniversite ve bilim kurumlarının, kısaca toplumun tüm kesimlerinin bu sorunu görebilmesi, hissedebilmesi ve çözüm için ortak istek, görev ve sorumluluk almasıdır.

Kaynakça

- AYVAZ, Zafer (1998) *Çevre Eğitiminde Temel Kavramlar El Kitabı*, redaktör. Zafer Ayvaz. Çevre Koruma ve Araştırma Vakfı, Çevre Eğitim Merkezi Yayınları No: 5, İzmir.
- BAYMUR, Feriha (1994) *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- BUDAK, Selçuk (2003) *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ÇEPEL, Necmettin (1995) *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, TEMA Vakfı Yayınları. No: 6, İstanbul.
- Dil Derneği, *Türkçe Sözlük Cilt: 1*, Dil Derneği Yayınları: 9, Kurtuluş Basımevi, Ankara, 1998.
- DOĞAN, Musa (1997) *Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı Eğitim ve Katılım Grubu Raporu*, DPT Müsteşarlığı ve Türkiye Çevre Vakfı, Ankara.
- DÖNMEZER, Sulhi (1994) *Toplumbilim*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

- GERAY, Cevat (1997) "Çevre İçin Eğitim", *İnsan Çevre Toplum*, yay. haz. Ruşen Keleş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 332 - 344
- GÜÇLÜ, Abdülbâki, UZUN, Erkan, UZUN, Serkan, YOLSAL, Ümit Hüsrev (2003) *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- JUNG, Carl Gustav, (1999) *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, Say Yayınları, İstanbul.
- MEDVEDEV, Vsevolod İvanoviç, ALDAŞEVA, Aygül Abdulhaevna (2001) *Ekolojiçeskoje Soznanie*, İzdatelstvo Logos, Moskova.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin (1998) *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MORİN, Edgar, KERN, A. Brigitte (2001) *Dünya Vatan*, çev. Melike Hemmami Kıraç, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MORİN, Edgar (2003) *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*, çev. Hüsni Dilli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 21, İstanbul.
- OSYANNİKOVA, O. V., GUSEVA, A. V., YAKOVENKO, O. V. (1998) "Çevre Bilinci: Özü ve Oluşum Yolları", *Çevre Eğitimi: Kavram ve Metodik Yaklaşımlar*, ed. Nizami Mamedov, red. Zafer Ayaz, çev. Bikehanım Paşayeva, Çevre Koruma ve Araştırma Vakfı, Çevre Eğitimi Merkezi Yayınları: 1, Anadolu Matbaacılık, İzmir, s. 18 - 27
- POPOV, N. İ., MASLOVA, O. V. (1999) "Osobennosti Ekolojiçeskiego Vospitaniya v Naçalnoy Şkole", Referat, Rossiyskiy Üniversitet Drujbiy Narodov, Ekolojiçeskiy Fakultet, Moskva.
- SAYAN, Erdinç (2004) "Bilinç", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. 2, ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul, s 574 - 585
- SEARLE, John R. (2004) *Zihnin Yeniden Keşfi*, çev. Muhittin Macit, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Türkiye Bilimler Akademisi Raporları (2002) *Türkiye İçin Sürdürülebilir Kalkınma Öncelikleri, Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi İçin TÜBA'nın Görüşü*, TÜBİTAK Matbaası, Ankara.